

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η άνοδος του εθνικισμού και τα ζητήματα της δημοκρατίας*

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ RALF DAHRENDORF
ΣΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΕΛΗΟΛΑΝΗ

Δ.Δ.—Στην πολύκροτη μελέτη σας Στοχασμοί γύρω από την επανάσταση στην Ευρώπη του 1989 είχατε θέσει το πρόβλημα των νέων θεσμών που θα έπρεπε να οικοδομηθούν στα ερείπια των καθεστώτων υπαρκτού σοσιαλισμού. Μπορούμε σήμερα να κάνουμε έναν πρώτο απολογισμό;

R.D.—Πρέπει να καταλάβετε πως ο αιώνας μας υπήρξε ένας αιώνας δολοφονικός: δυο παγκόσμιοι πόλεμοι, το ολοκαύτωμα των Εβραίων, τα γκούλαγκ, η Χιροσίμα. Όσοι όμως κατάφεραν να σωθούν στην Ευρώπη ή στη Β. Αμερική, τελικά δεν ζουν σε τόσο άσχημες συνθήκες. Πολλά έχουν αλλάξει. Το συμπέρασμα είναι πως όλες αυτές οι συζητήσεις που κάνουμε για να την καταστήσουμε πιο ηθική την πολιτική και τη δραστηριότητα των Κρατών δεν είναι μόνο λόγια. Η ελευθερία είναι δύναμη που εκπολιτίζει. Και μπορεί να εξασφαλιστεί μόνον με σταθερούς θεσμούς. Έτσι, όταν αρχίζει να επικρατεί η ανομία, όπως τώρα στην Α. Ευρώπη, το πρώτο καθήκον ενός φιλελεύθερου είναι να χτίσει καινούριους θεσμούς. Αλλά πώς μπορείς να επιβάλεις θεσμικούς κανόνες όταν καταρρέει όλο το κοινωνικό οικοδόμημα, όταν παραβιάζονται συστηματικά όλα τα κοινωνικά συμβόλαια; Στην Α. Ευρώπη πολλές κυβερνήσεις κινήθηκαν πολύ αργά, δίνοντας τη δυνατότητα στην παλιά νομενκλατούρα να προσαρμοστεί και να ανακυκλωθεί, φορώντας συνήθως τον εθνικιστικό μανδύα. Άλλες κυβερνήσεις όμως κινήθηκαν υπερβολικά γρήγορα και το κενό που δημιούργησαν καλύφθηκε μάλλον από τυχοδιώκτες και αεριτζήδες, παρά από ηγέτες ικανούς να χτίσουν θεσμούς. Στους Στοχασμούς μου προσπάθησα να εξηγήσω

---

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Η συνέντευξη αυτή δόθηκε από τον Ραλφ Ντάρεντορφ στον Δημήτρη Δεληολάνη το φθινόπωρο του 1992, αποκλειστικά για τα «Τετράδια».

πόσο δύσκολο είναι να οικοδομηθεί ταυτόχρονα μια κοινοβουλευτική δημοκρατία και μια οικονομία της αγοράς. Τώρα πρέπει να προσθέσουμε κι έναν τρίτο στυλοβάτη της ελευθερίας: την κοινωνία των πολιτών. Αποτελεί πράγματι χαρακτηριστικό των ανοιχτών κοινωνιών η συνένωση των πολιτών σε ομάδες που ενεργοποιούνται εκτός θεσμών. Αυτό το «δημιουργικό χάος» είναι άγνωστο στις χώρες όπου κυριαρχούσε το κομματικό μονοπώλιο. Μας προστατεύει από τα μειονεκτήματα της φυσικής κατάστασης, όπως έλεγε ο Τζαίμς Μάντισον, ένας από τους εμπνευστές του αμερικανικού συντάγματος, αλλά μας προστατεύει κι από τις μονοπωλιακές απαιτήσεις μειοψηφιών.

Δ.Δ.— Η λύση λοιπόν είναι να δημιουργηθεί μια κοινωνία των πολιτών και στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες;

R.D.— Στην πραγματικότητα οι ίδιοι οι πολίτες εκείνων των χωρών δύσκολα καταλαβαίνουν πόσο αναγκαία είναι για εκείνους η κοινωνία των πολιτών. Σε καιρό επανάστασης πολιτικοποιούνται οι πάντες. Οι άνθρωποι διακόπτουν την κανονική ζωή τους, συχνά ανεβαίνουν στην εξουσία παράξενα άτομα. Αλλά όλα αυτά δεν διαρκούν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ξαφνικά ο συγγραφέας Γκάμπορ Κις χάνει τον έλεγχο του κόμματός του, ο μεσαιωνολόγος Μπρόνισλαβ Γκιέρεμεκ δεν καταφέρνει να εξασφαλίσει πλειοψηφία στην πολωνική Δίαιτα. Ήταν θαυμάσιο να βλέπεις τον θεατρικό συγγραφέα Βάτσλαβ Χάβελ στον πύργο της Πράγας. Αλλά η κοινωνία των πολιτών θα έχει πραγματικά εδραιωθεί μόνον όταν ο Χάβελ θα μπορεί ξανά να γράψει έργα που να ασκούν κριτική στην εξουσία, παρά ν' αναλώνεται στη μάταιη προσπάθειά του να πείσει τους Σλοβάκους να μην ακολουθήσουν εφημερους δημαγωγούς και να μη διχοτομήσουν τη χώρα.

Δ.Δ.— Πώς εξηγείτε όμως ότι τη θέση του κρατικού μαρξισμού την κατέλαβαν οι πλέον ανορθολογικές εκδοχές του εθνικισμού;

R.D.— Είναι σαφές πως σε αυτούς τους ανθρώπους που μόλις ξέφυγαν από το μονοπώλιο της μίας και μοναδικής ιδεολογίας ασκούν τρομερή γοητεία οι κοσμοαντιλήψεις που έχουν την απαίτηση να δώσουν εξήγηση στα πάντα. Όχι μόνον ο εθνικισμός, αλλά κι ο θρησκευτικός, φατριαστικός ή φυλετικός φανατισμός, γίνονται αποδεκτοί με ενθουσιασμό στις πρώην κομμουνιστικές χώρες. Αυτό οδηγεί στο θάνατο των φιλελεύθερων θεσμών πριν ακόμη γεννηθούν. Ξαφνικά η Λετονία είναι πιο σημαντική από την ελευθερία κι όσοι δεν είναι Λετονοί πρέπει να υποφέρουν. Η σκληρή καταπίεση των μειονοτήτων κι οι εμφύλιοι πόλεμοι απλώνονται στην Α. Ευρώπη. Κι ο κυριότερος λόγος είναι κατ' εμέ η τρομερή ανάγκη ταυτότητας που έχουν αυτοί οι λαοί. Σημαντικές ανθρώπινες ανάγκες πράγματι δεν ικανοποιούνται από τους φιλελεύθερους θεσμούς της ανοικτής κοινωνίας. Οι εκλογές απογοητεύουν, η μετατρεψιμότητα του νομίματος κι οι ιδιωτικοποιήσεις δεν φέρνουν αμέσως ευημερία. Οι άνθρωποι όμως θέλουν να ικανοποιήσουν αμέσως όλες τις ανάγκες τους με τρόπο σφαιρικό. Έτσι έρχεται η στιγμή των ψεύτικων ειδώλων και των αντιπροσώπων τους στη γη, των δημαγωγών και των δικτατόρων.

Δ.Δ.— Αυτός είναι κι ο λόγος που η πλέον επιθετική εκδοχή του Ισλάμ ξαπλώνεται ταχύτατα στις πρώην σοβιετικές Δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας;

R.D.— Κι όχι μόνον εκεί. Κοιτάξτε το παράδοξο που συνέβη πέρυσι στην Αλγερία, ή τη δημιουργία «ισλαμικού Κοινοβουλίου» στο Λονδίνο. Εγώ δεν κουράζομαι να θαυμάζω

εκείνους που κατάφεραν να βρουν τρόπους ομαδοποίησης που προσδίδουν ταυτότητα αλλά δεν επηρεάζουν τους φιλελεύθερους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς. Αναφέρομαι στην «civil religion» των Αμερικανών, τη σημαία πίσω από το γραφείο του επιχειρηματία, την έκκληση προς το Θεό ακόμη κι όταν ασχολούνται με επίγεια πράγματα. Οι εκκλησίες, ιδιαίτερα όταν είναι Κράτος, όπως η αγγλικανική εκκλησία, ή σχεδόν Κράτος, όπως η καθολική στην Ιταλία ή την Πολωνία, κατάφεραν κατά κάποιον τρόπο να επεξεργαστούν ένα *modus vivendi* με τη δημοκρατία και την οικονομία της αγοράς. Γι' αυτό πιστεύω πως ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπίσουμε αυτά τα επιθετικά πιστεύω είναι ξανά η κοινωνία των πολιτών. Οι δημοκρατίες και οι δημοκρατικοί θεσμοί δεν είναι, ούτε μπορούν να συμπεριφερθούν ως θρησκείες. Δεν μπορούν να προσφέρουν στους πολίτες αυτού του είδους την ικανοποίηση, εκείνη την αίσθηση της ύπαρξης που προσφέρουν οι θρησκείες.

Δ.Δ.—Δεν συμφωνείτε άρα με εκείνους που ισχυρίζονται πως τώρα το Ισλάμ παίζει στον Τρίτο Κόσμο τον ίδιο ρόλο που έπαιξε ο μαρξισμός στην ευρωπαϊκή εργατική τάξη;

R.D.—'Όχι μόνον το Ισλάμ, αλλά κι όλες οι θρησκείες περνούν κάποια φάση στην οποία ορισμένοι φανατικοί φονταμενταλιστές θέλουν να ελέγξουν τη ζωή όλων των πολιτών και να επηρεάσουν τους πολιτικούς θεσμούς. Στην Ευρώπη έχουμε το πρόβλημα των προτεσταντικών αιρέσεων, πρέπει ακόμη να δούμε πώς θα συμπεριφερθεί η ορθόδοξη εκκλησία στη Ρωσία και στις άλλες χώρες των Βαλκανίων όπου είναι ισχυρή, παρ' όλο που η ορθοδοξία ήταν παραδοσιακά υποτελής προς την πολιτική εξουσία. Ούτε το Ισλάμ όμως αρνείται θεωρητικά την αυτονομία των κοσμικών θεσμών, αλλά σε αυτή τη φάση υπερισχύουν οι κραυγές των φονταμενταλιστών. Είμαι βέβαιος πως το πρόβλημα του σωστού ρόλου που πρέπει να παίζει η δημοκρατία απέναντι σε αυτό το θέμα της θρησκευτικής αναγέννησης θα κυριαρχήσει στα επόμενα χρόνια.

Δ.Δ.—Γράψατε πως το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών είναι σημαντικό, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει το μοναδικό κριτήριο στις διεθνείς σχέσεις. Τώρα πώς κρίνετε το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας;

R.D.—Το δικαίωμα αυτοδιάθεσης με βάζει σε ανησυχία. Η αρχή πως οι άνθρωποι πρέπει πάντα να είναι σε θέση να διαλέξουν την κυβέρνησή τους είναι πέρα για πέρα σωστή. Εγώ όμως έχω πολλές επιφυλάξεις όταν χρησιμοποιείται αυτό το κριτήριο στις εθνικές συγκρούσεις. Εάν αρχίσουμε να καθορίζουμε τα σύνορα στη βάση της αρχής της εθνικότητας, τότε θα συνεχίσουμε να είμαστε θεατές του τωρινού καταθλιπτικού θεάματος: φατριαστικοί πόλεμοι, καταπίεση των μειονοτήτων, κυβερνήσεις εχθρικές προς τον υπόλοιπο κόσμο. Η εθνικιστική αυτοδιάθεση αποτελεί μεγάλο πειρασμό για τους ριζοσπάστες ηγέτες, που μπορούν έτσι να επιβληθούν ως εκφραστές του έθνους. Το μόνο σίγουρο όμως είναι πως θα αρχίσουν να φέρονται με τρόπο απάνθρωπο σε όσους δεν ανήκουν στη πατρίδα τους, εντός κι εκτός συνόρων. Με εντυπωσίασαν οι νόμοι περί υπηκοότητας που εγκρίθηκαν στη Λετονία και στην Εσθονία στο όνομα της αυτοδιάθεσης. Είναι νόμοι που επιβάλλουν διακρίσεις σε βάρος σχεδόν του μισού πληθυσμού. Και φυσικά δεν μου αρέσει ό,τι συμβαίνει στη Βοσνία και την Κροατία και στις άλλες περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Όταν η αρχή της αυτοδιάθεσης τραβιέται στα άκρα μπορεί να μετατραπεί σε αρχή εντελώς ανελεύθερη. Αντί λοιπόν να αποδεχτούμε αυτή την τόσο συζητήσιμη αρχή,

θα μπορούσαμε να καθορίσουμε τις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να αποδεχτούμε ένα έθνος. Ή θα μπορούσαμε να εμπλουτίσουμε την αρχή της αυτοδιάθεσης με την αρχή του σεβασμού των ανθρώπινων και πολιτικών δικαιωμάτων, προπαντός εκείνων που δεν ανήκουν στην πλειοψηφούσα ομάδα. Η εθνική ανεξαρτησία δεν πρέπει να συγχέεται με την ελευθερία. Κι εγώ παραμένω οπαδός της ελευθερίας.

Δ.Δ.—Η Ελλάδα στη Γιουγκοσλαβική κρίση αντιμετωπίζει σοβαρά το πρόβλημα των κινδύνων που επιφέρει η αναγνώριση μιας Δημοκρατίας που διεκδικεί το όνομα της Μακεδονίας.

R.D.—Δεν είμαι ειδήμων της βαλκανικής ιστορίας, αλλά γνωρίζω καλά τον τρόπο με τον οποίο ο Τίτο έλυσε το πρόβλημα του φιλο-βουλγαρικού κινήματος στη νότια Γιουγκοσλαβία. Αλλά η μάχη της Αθήνας για το όνομα έρχεται καθυστερημένα, αφού τόσα χρόνια κανείς δεν σκέφτηκε να το αμφισβητήσει. Έτσι τώρα πολλοί μπορούν δικαιολογημένα να πουν πως δεν μπορεί να επιβληθεί απέξω σε ένα λαό το όνομά του. Γι' αυτό εγώ δεν κατάλαβα όλη αυτή την επιμονή της Ελλάδας στο θέμα του ονόματος. Εκείνο που εγώ θεωρώ πολύ πιο σημαντικό είναι πως έχει στα σύνορά της πρωτοφανείς ευκαιρίες να αποδείξει την ανωτερότητα της δημοκρατίας και της αγοράς.

Δ.Δ.—Νομίζετε πως το πρότυπο δημοκρατίας είναι το ίδιο και στις πέντε ηπείρους;

R.D.—Η βασική ιδέα της δημοκρατίας είναι η δυνατότητα να αλλάξει κανείς κυβέρνηση χωρίς να καταφύγει στη βία. Νομίζω πως αυτή η αρχή παραμένει αμετάκλητη σε κάθε γωνιά του κόσμου. Στην πραγματικότητα όμως υπάρχουν πολλοί τρόποι για να εφαρμόσει κανείς αυτή την αρχή, παρ' όλο που η κάθε μέθοδος πρέπει να προβλέπει εκλογές ή κάτι παρόμοιο, κάτι δηλαδή που να εκφράζει τη λαϊκή βούληση. Οι θεσμοί αλλάζουν, αλλά παραμένει η αρχή πως όλες οι κυβερνήσεις είναι προσωρινές κι όχι αιώνιες. Και τα εκλογικά συστήματα μπορούν να αλλάξουν.

Δ.Δ.—Η ιδέα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δεν άλλαξε μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού;

R.D.—Πρώτα απ' όλα πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου πως η μεγαλύτερη χώρα του κόσμου, η Κίνα, είναι ακόμη κομμουνιστική. Που σημαίνει πως ο κομμουνισμός δεν εξαφανίστηκε με μιας. Η πατρίδα όμως του κομμουνισμού, η παλιά καλή Σοβιετική Ένωση δεν υπάρχει πια, όπως δεν υπάρχουν οι δορυφόροι της. Αυτό άλλαξε τον κόσμο, όπως άλλαξε την αντίληψή μας περί δημοκρατίας. Η δημοκρατία στη μεταπολεμική περίοδο δεν καθορίστηκε μόνο ως εσωτερική κατηγορία της πολιτικής, αλλά και ως πολεμικό σύνθημα. Δίναμε μάχη υπέρ της δημοκρατίας κι εναντίον του κομμουνισμού. Τώρα όλα αυτά έχουν αλλάξει. Είναι το πολιτικό αντίστοιχο με ό,τι συνέβη με το ΝΑΤΟ: ποιος είναι ο εχθρός τώρα που δεν υπάρχει το Σύμφωνο της Βαρσοβίας; Η Δύση, επί πλέον, δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένη να αντιμετωπίσει την κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων. Τώρα έχει δημιουργηθεί ένα τεράστιο πολιτικό και θεωρητικό κενό, αφού λείπουν οι εύκολες συντεταγμένες του ψυχρού πολέμου.

Δ.Δ.—*Στο έργο σας Κοινωνικές τάξεις και κοινωνική σύγκρουση στη βιομηχανική κοινωνία του 1957 μιλήσατε για τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην αρχή της υπηκοότητας και τον πλούτο, ανάμεσα στη διαθεσιμότητα υλικών αγαθών («provisions») και δικαίωμα πρόσβασης σε αυτά («entitlements»). Πώς εντάσσεται αυτή η αντίθεση στην Α. Ευρώπη;*

R.D.—*Στο έργο μου στο οποίο αναφέρεστε υπάρχει και η κατηγορία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, που βασίζονται σε καθολικές ανάγκες. Αφορούν την ακεραιότητα του ανθρώπου και το δικαίωμά του να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη του χωρίς να τιμωρείται γι' αυτό. Απέριψα πάντα κάθε προσπάθεια να περιοριστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, με το επιχείρημα πως «δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε ξένα πολιτισμικά πλαίσια». Τα ανθρώπινα δικαιώματα ισχύουν παντού και τα βασανιστήρια δεν επιτρέπονται ούτε στην Τουρκία, ούτε στην Κίνα, αλλά ούτε στα αστυνομικά τμήματα της Ευρώπης. Επιμένω σε αυτή την ιδέα διότι υπάρχει ο κίνδυνος να συμπεριφερθούμε προς τις πρώην κομμουνιστικές χώρες με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο συμπεριφερθήκαμε προς τον Τρίτο Κόσμο. Οι προνομιούχες χώρες δηλαδή χάραξαν μια διαχωριστική γραμμή και τόσο το χειρότερο για όσους βρίσκονται από την άλλη πλευρά. Έτσι δημιουργείται μια κατάσταση απαράδεκτη από ηθική άποψη. Νομίζω πως η εμπειρία μας διδάξε πως ο καλύτερος τρόπος για να βγει ένας λαός ή μια τάξη από το περιθώριο είναι η παιδεία. Θέλω να πω πως δεν αρκεί να δημιουργήσουμε καινούριες θέσεις εργασίας, πρέπει να προσφέρουμε ιδεώδη, προοπτικές, ελπίδες. Και πρέπει να ενεργοποιήσουμε γρήγορα το εργαλείο της παιδείας, διότι πολλοί στην Α. Ευρώπη βρίσκονται ήδη σε κατάσταση ληθάργου.*

Δ.Δ.—*Για τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες υποθέσατε παράλληλα και τη δημιουργία μιας «υπο-τάξης», αποτελούμενης από εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που ζουν σε συνθήκες παρατεταμένης ανεργίας και φτώχειας.*

R.D.—*Ναι, μίλησα για μια «υπο-τάξη» αποτελούμενη από το 10% του πληθυσμού, που ζει σε συνθήκες αιώνιας αθλιότητας. Αυτό όμως δεν έχει καμία σχέση με τις εξελίξεις στην Α. Ευρώπη. Εκεί δεν έχει ακόμη ξεκαθαρίσει η ταξική διαστρωμάτωση. Υπάρχουν βέβαια φτωχοί, αλλά δεν έχουν καμία σχέση με τα γκέτο στο Μπρονξ ή στο Ήστ Χάους της Γλασκόβης. Εγώ νομίζω πως αυτή η «υπο-τάξη» δεν είναι επιθετική από τη φύση της. Δεν είναι σαν την παλιά εργατική τάξη, δεν είναι σε θέση να οργανωθεί. Γι' αυτό είναι εύκολο να υπερισχύσει τελικά μια απάνθρωπη επιλογή: να εγκαταλειφθεί δηλαδή στη μοίρα της, όπως εγκαταλείφθηκε ο Τρίτος Κόσμος.*

Δ.Δ.—*Υπάρχει φασιστικός κίνδυνος στην Ευρώπη; Στο συλλογικό βιβλίο Η δημοκρατία στην Ευρώπη που μόλις κυκλοφόρησε στην Ιταλία, ο Μπρόνισλαβ Γκιέρεμεκ ισχυρίζεται πως είναι αδιανόητη οποιαδήποτε επιστροφή σε φασιστικά πρότυπα του παρελθόντος.*

R.D.—*Προσωπικά αμφιβάλλω εάν ο φασισμός έχει δύσει ολοκληρωτικά. Ενώ στην Α. Ευρώπη η δικτατορία του μοναδικού συστήματος είχε από καιρό διαφεύσει την απαγγελία της αταξικής κοινωνίας, ο πειρασμός του φασισμού πηγάζει από πολύ πιο σύνθετα αίτια. Και προκαλεί αυτό που θα ονόμαζα «αιωρούμενη κατάσταση»: όταν το μέλλον ακόμη δεν διαφαίνεται και το παρελθόν είναι ήδη απόμακρο και ξεχασμένο. Ιδού λοιπόν πώς ο*

κίνδυνος του φασισμού γίνεται κάτι το ρεαλιστικό στη μετα-κομμουνιστική Ευρώπη. Συμφωνώ αντίθετα με τον Γκιέρεμεκ όταν διαφοροποιεί ανάμεσα σε ένα «θερμό» πολιτικό συναίσθημα, που μπορεί να οικοδομηθεί γύρω από το μύθο της εθνικής κοινότητας κι ένα «ψυχρό» πολιτικό αίσθημα, όπως είναι η δημοκρατία, που καθορίζεται από κανόνες και βασίζεται σε θεσμούς και αρχές.

Δ.Δ.—Πώς εξηγείτε όμως την επανεμφάνιση του αντισημιτισμού στη Γερμανία;

R.D.— Όχι, δεν συμφωνώ πως στη Γερμανία φουσκώνει ο αντισημιτισμός. Νομίζω πως εκείνο που επικρατεί είναι η ξеноφοβία, η απέχθεια προς οποιονδήποτε είναι ξένος ή διαφορετικός. Ο αντισημιτισμός φυσικά είναι το αρχέτυπο αυτού του συναισθήματος. Οι στόχοι όμως των επιθέσεων αυτών των αλητών δεν είναι οι Εβραίοι αλλά οι Τσιγγάνοι, οι μαύροι και οι μετανάστες από την πρώην κομμουνιστική Ευρώπη. Εκείνο που πρέπει να καταλάβουμε είναι πως έχουμε να κάνουμε με την εξέγερση περιθωριακών κοινωνικών ομάδων που διαμαρτύρονται με τη βία της απόγνωσης εναντίον ο,τιδήποτε τους φαίνεται ξένο, που μοιάζει δηλαδή να απειλεί τις παλιές, ιδεώδεις κοινωνικές ρίζες τους, που έχουν αποκοπεί. Πρόκειται για μια αντίδραση προστατευτικού και συντηρητικού χαρακτήρα. Στην Αμερική το φαινόμενο είναι γνωστό από δεκαετίες: οι απελπισμένοι αυτοί ονομάζονται poor white trash κι αποτελούν ανέκαθεν τον σκληρό πυρήνα της Κου Κλουξ Κλαν.

Δ.Δ.—Η ευρωπαϊκή αριστερά δεν είναι πλέον σε θέση να υπερασπίσει αυτά τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα;

R.D.— Το πρόβλημα είναι πως στα τέλη αυτού του αιώνα, μετά τη κρίση όλων των μορφών σοσιαλισμού, είναι πολύ δύσκολο να καθορίσει κανείς μια προοδευτική πολιτική. Εάν ο κομμουνισμός κατέρρευσε, παράλληλα κι η σοσιαλδημοκρατία έπαψε από καιρό να αποτελεί «παραγωγική δύναμη». Δεν εξισώνω τα δυο φαινόμενα: ο κομμουνισμός χρεοκόπησε, ενώ η σοσιαλδημοκρατία έχασε μεγάλο μέρος της γοητείας της ακριβώς διότι το σχέδιό της τελικά επικράτησε. Μόνον που τώρα πια δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των καιρών. Η αντίληψη πως το Κράτος πρέπει να είναι ένας γιγαντιαίος διανομέας υπηρεσιών έχει ξεπεραστεί και τώρα πια ο Μιτεράν κι οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες μοιάζουν υπερβολικά με τους συντηρητικούς. Τώρα οι δυτικές κοινωνίες έχουν ανάγκη από τρεις μεγάλες στρατηγικές επιλογές: μια ευλύγιστη κυβέρνηση με περιορισμένο χώρο αρμοδιότητας. Όπως, επί παραδείγματι, να ελέγχει το δημόσιο έλλειμμα ή να καθορίζει τους κανόνες συναγωνισμού στην αγορά. Ή, τέλος, να παρέχει σε όλους ίσες δυνατότητες, εξασφαλίζοντας ένα ελάχιστο βασικό εισόδημα.

Παράλληλα, χρειάζεται μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών, πλούσια σε αυτόνομες ενώσεις, συλλόγους, ομίλους. Φαίνεται κάτι που ήδη έχει εξασφαλιστεί, αλλά δεν είναι έτσι. Κοιτάξτε τον Τύπο: θα έπρεπε να αντιπροσωπεύει την κοινωνία των πολιτών, αλλά στην πραγματικότητα συμπεριφέρεται σαν να εκπροσωπεί τις πολιτικές δυνάμεις. Τέλος, πρέπει να επικρατήσουν οι ηθικές αξίες σε κάθε πτυχή της συλλογικής ζωής, από τις επιχειρήσεις μέχρι την πολιτική.